

*Балабай Я. В.***ЗАКОНОДАВЧА ОСНОВА СЕЛЯНСЬКОЇ
ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В УСРР У ПЕРІОД НЕПУ**

Земельна оренда – це важлива складова селянського землекористування, необхідна для розвитку продуктивних сил села. Актуальність даної теми обумовлена місцем та значенням селянської оренди землі в УСРР у зазначений період. Дозвіл земельної оренди мав місце саме у період непу – період, коли в економіці були задіяні ринкові механізми. Вивчення законодавчої основи селянської оренди землі дозволить дослідити одну з головних груп джерел теми, виявити наскільки ефективною і продуманою була законодавча база орендної політики радянської влади в УСРР у період непу, як вона вплинула на соціально-економічний розвиток України у вказаний період, як це відзначилося на рівні життя українського селянства. Вивчення селянської оренди землі в УСРР у період непу в цілому має практичне значення для сьогодення. Адже відродження сільського господарства вимагає об'єднаних зусиль не лише аграрників-практиків, вчених-економістів та політиків, а й професійних істориків. Використання досвіду минулого допомагає уникати зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без виснаження ресурсів. Таким чином, дослідження «Законодавчої основи селянської оренди землі в УСРР у період непу» є важливим для розуміння ролі оренди у відродженні та піднесенні індивідуальних селянських господарств, рівня життя українського селянства та загальної картини соціально-економічного розвитку українського села у період непу.

Історіографія питання представлена дослідженнями радянських та сучасних українських вчених. Всередині радянського періоду історіографії питання вирізняються роботи дослідників 1920-х рр. ХХ ст.: М. Б. Гуревича¹, А. Азізяна і Д. Великевича², Н. П. Макарова³, П. Плешкова⁴ та ін. Питання селянської оренди землі в роботах вищеназваних дослідників розглянуті з економічної точки зору, адже більшість з них була професійними економістами. В історіографії даного періоду немає робіт історико-економічного напрямку. Серед радянських дослідників питання слід назвати В. П. Данилова⁵ та Б. К. Мигалю⁶. Це роботи професійних істориків, в яких розглянуто

багато аспектів селянського землекористування та селянського господарства в цілому, в тому числі селянської оренди землі в УСРР у період непу. Сучасні дослідники питання: В. В. Калініченко⁷, О. І. Ганжа⁸, С. В. Корновенко⁹, Ю. В. Котляр¹⁰, С. В. Кульчицький¹¹, С. Р. Лях¹², В. М. Лазуренко¹³, І. В. Рибак¹⁴, І. Б. Усенко¹⁵ зробили вагомий внесок в розробку і аналіз основних аспектів проблеми. Наразі тема потребує спеціального наукового дослідження з сучасної точки зору.

Джерельна база роботи, виходячи з тематики даної статті, представлена законодавчою групою джерел, а саме: декрети, закони, кодекси, рішення, акти, постанови та директиви центральних і місцевих органів влади.

Метою даної роботи є вивчення та аналіз законодавчої основи селянської оренди землі в УСРР у період непу, а саме: інформація законодавчих джерел про основи селянської оренди землі в УСРР у період непу та орендну політику радянської влади у вказаний період. Також необхідним є дослідження еволюції ставлення радянської влади до оренди землі.

Вперше про дозвіл оренди в УСРР йшлося у резолюції XI з'їзду РКП (б) 2 квітня 1922 р. «Про роботу на селі»: «В питанні про умови застосування найманої праці у сільському господарстві та оренди землі з'їзд рекомендує всім працівникам даної галузі не зв'язувати зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням у життя рішень останнього з'їзду...»¹⁶. Рішення IX Всеросійського з'їзду рад, як і XI партійної конференції, визначали основні напрямки аграрної політики радянської влади у період непу. Ними керувалися ВУЦВК, РНК УРСР та місцеві органи влади, здійснюючи аграрну політику.

11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняла декрет «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Основні положення цього декрету містив «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р.¹⁷ 29 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив Земельний кодекс УРСР¹⁸, який фактично закріпив всі зміни у земельному законодавстві. А у 1929 р. було видано доповнене видання Земельного кодексу із постатейним коментарем¹⁹. Зокрема, значну увагу приділено аналізу та роз'ясненню основних положень, пов'язаних з орендою землі²⁰.

Земельний кодекс редакції 1929 р. дає уявлення про законодавчі основи селянської оренди землі, що склалися у період непу. Але фактично дана редакція Земельного кодексу вже не діяла, оскільки з кінця 1929 р. в УРСР розпочалась суцільна колективізація і будь-яка оренда землі була неможлива.

Поруч із законодавчим оформленням основних засад орендної політики радянської влади йшов процес підтримки і розвитку колективних форм господарювання, кінцевою метою якого була колективізація сільського господарства. Орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та змушений захід радянської влади. Так, за постановою ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» оренда поруч з ізольованою розглядалася як відстала форма землекористування і радгоспи мали переходити до повного і раціонального використання земельних площ. Оренда вважалася серйозним недоліком та гальмувала розвиток радгоспів²¹. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 16 березня 1927 р. «Про радянські господарства» центральним радянським виконкомом доручалося збільшити фінансування радгоспів з метою забезпечення їх живим та мертвим інвентарем та ліквідації орендної системи²². Резолюція XV з'їзду ВКП(б) від 19 грудня 1927 р. «Про роботу на селі» підкреслювала необхідність поступового скорочення земельної площі, що здавалася в оренду в районах, де це призводило до зростання кулацьких елементів²³. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами. Чіткого визначення терміну «куркульське господарство» радянська влада не давала. Даний закон міг стосуватися як всіх господарств так і жодного. 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР обмежили термін здавання в оренду однією сівозміною, а 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації». Таким чином, оренда землі як в УРСР так і в СРСР вцілому була заборонена. В селі розпочалась епоха колективізації.

В офіційних документах радянської влади неодноразово зазначалося, що основним елементом процесу розшарування в селі у період непу була не стільки земля, скільки торгівля, худоба та реманент, що перетворювались в знаряддя накопичення та експлуатації²⁴. Основним протиріччям, яке стримувало подальший розвиток сільського

господарства у період непу, була невідповідність між кількістю землі, отриманою селянами внаслідок революції та наявною кількістю худоби та реманенту²⁵. На думку В. В. Калініченко, оренда землі була засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва²⁶. Нестача худоби та реманенту була основною причиною здачі землі в оренду маломісними господарствами. Одним з перших і основних своїх завдань на селі у період непу радянська влада вважала допомогу селянству поповнити свій живий та мертвий реманент²⁷.

Згідно з основними документами здача землі в оренду дозволялася для господарств, послаблених внаслідок стихійного лиха або нестачі робочої сили, реманенту та худоби. «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р. забороняв здачу землі в оренду без поважних на то причин. Порушення даного закону каралося конфіскацією даної земельної ділянки терміном на один рік²⁸. Оренда землі не розглядалася як нормальна форма використання землі в умовах знищення приватної власності. Адже непохитною основою земельного законодавства радянської держави була державна власність на землю²⁹. Фактично, це була «тимчасова переуступка», яка надавалася маломісним господарствам³⁰. Але вже IX Всеукраїнський з'їзд рад, а згодом і Земельний кодекс редакції 1929 р. дозволив здачу землі в оренду господарствам, неспроможним обробити свою землю внаслідок таких причин: нестача засобів, реманенту та робочих рук³¹. Отже, оренда землі була викликана суто економічними потребами і спрямована на підтримку бідняцьких та середняцьких господарств³².

Орендну плату дозволялося виконувати грошима, продуктами та іншими видами винагороди. Під іншими видами винагороди розумілося виконання певних послуг та комбінування перших двох видів орендної плати³³. У період непу спостерігався процес денатуралізації форм оренди та розвиток грошової системи орендної плати³⁴. Це було викликано піднесенням індивідуального селянського господарства. Продуктова та відробіткова види орендної плати вважалися відсталими та кабальними, але мали місце. За дослідженням О. І. Ганжі, у деяких районах за обробіток однієї десятини орної землі незаможник змушений був відробити в страду 5-6 днів у господаря найнятої їм худоби. В Донецькому окрузі за збирання, жнива та обмолот врожаю з однієї десятини селянин не

тільки віддавав в оренду дві десятини землі, а ще й зобов'язувався безкоштовно працювати на всіх трьох десятинах³⁵.

Всі збори та податки пов'язані з орендованою землею мав сплачувати орендар протягом всього терміну оренди.

Оренда дозволялася тільки трудова, тобто орендувати можна було таку ділянку землі, яку в змозі була обробити одна родина (як господарська одиниця) власними силами. За законодавством оренда землі не повинна була стати основою для одержання нетрудових доходів. Тобто орендувати землю могло тільки трудове господарство. Але уявлення про точне визначення терміну «трудове господарство» радянське законодавство не дає.

Здача землі в оренду була заборонена тим господарствам, що припиняли сільськогосподарську діяльність і переходили до інших видів діяльності або переселялися³⁶. За Земельним Кодексом редакції 1929 р. господарствам, що переходили до інших видів діяльності було дозволено здавати землю в оренду строком до 4-х років³⁷. Це було викликано потребами розвитку несільськогосподарських промислів. Але даний закон не поширювався на господарства, що займалися нетрудовою діяльністю.

Земельний Кодекс також передбачав те, щоб орендар раціонально та по-господарськи використовував землю і не допускав виснаження ґрунту³⁸. По завершенню терміну дії орендного договору земля мала бути повернена власнику з усіма покращеннями що були зроблені орендарем на орендованій ділянці³⁹.

Суборенда була категорично заборонена законом⁴⁰. Вона вважалася капіталістичною формою використання землі, за якою орендар не працює, а отримує нетрудові доходи з орендованої землі. Земля в таких випадках ставала засобом капіталістичного накопичення.

Спочатку термін оренди був обмежений до 3 років. У виняткових випадках термін оренди міг сягати до 6 років і тільки з дозволу волосних виконкомів⁴¹. Для родин, де були лише неповнолітні оренда землі дозволялася на весь строк до досягнення повноліття. Короткий термін оренди вважався недоцільним з огляду на нераціональне використання земельних ресурсів. З іншого боку, довгий термін оренди викликав у радянської влади побоювання щодо підризу основ націоналізації землі. Адже дозвіл оренди мав тимчасовий характер і був викликаний об'єктивною господарською необхідністю і інтересами бідняцьких та середняцьких господарств. Пленум ЦК РКП (б)

23-30 квітня 1925 р. серед практичних заходів в галузі сільськогосподарської політики допускав «на основі Земельного кодексу ширшого використання права здавати землю в оренду селянами на час до двох сівозмін при багатопіллі, а при тричотиріпіллі – на строк не більше як 12 років...»⁴². За законом від 27 липня 1927 р. був встановлений максимальний термін оренди – 12 років. Закон від 30 травня 1928 р. знов зменшив термін оренди до 6 років. Для господарств, які з року в рік здавали землю в оренду за рішенням місцевих органів влади термін оренди міг бути скорочений до 3 років. Якщо господарство і далі не розпочинало самостійну сільськогосподарську діяльність, то дана земельна ділянка підлягала конфіскації.

Таким чином, рішення про дозвіл земельної оренди було принципово новим моментом в аграрній політиці радянської влади. Воно націлювало земельні органи на сприяння тим господарствам, які без застосування оренди або найму робочої сили, не змогли подолати наслідків руйнування, освоїти одержану землю та забезпечити своє існування. Ці заходи довели свою ефективність, дозволили відбудувати сільське господарство на основі індивідуального селянського господарства, та нагодувати населення країни. Але дозвіл оренди землі та найму робочої сили, а також інші основні заходи непу за своєю сутністю були ринковими, що йшло всупереч з адміністративно-командною системою партійної номенклатури та тоталітарним характером держави, що будувалася. Вже з другої половини 1920-х рр. ситуація у країні характеризується поступовим згортанням основних заходів нової економічної політики, що можна спостерігати за змінами в аграрному законодавстві. Крапку на непі остаточно було поставлено запровадженням курсу на надзвичайні хлібозаготівлі у 1928 р.

Законодавство радянської влади дає уявлення про основи селянської оренди землі в УСРР у період непу. Це передусім інформація про причини оренди; тривалість орендного терміну; форми орендної сплати; характер оренди (трудовий); умови орендних договорів, а також права та обов'язки сторін, що його заключили. Земельні закони періоду непу допомагають дослідити еволюцію поглядів та дій радянської влади в галузі сільського господарства. Законодавча основа селянської оренди землі в цілому була адекватною тим змінам, що відбувалися в українському селі у період непу.

Примітки

- ¹ Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922 – 1923 гг. – Харьков: Госиздат, 1924. – 26с.
- ² Азизян А. и Великевич Д. Арендные отношения в советской деревне. – М., 1928.
- ³ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. – Т. I. – М., 1920. – 392с.
- ⁴ Плешков П. Наемный труд в крестьянском хозяйстве СССР. – М.: ГИЗ, 1928. – 115с.
- ⁵ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1977. – 316с.
- ⁶ Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.). – Харків: «Вища школа», 1974. – 167с.
- ⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
- ⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205с.
- ⁹ Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188с.
- ¹⁰ Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) – Одеса: ТОВ В і Д, 2004. – 354с.
- ¹¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя 1919 – 1928. – К.: Основи, 1996. – 396с.
- ¹² Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: “Вища школа”, 1990. – 127с.
- ¹³ Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2005 – 220с.
- ¹⁴ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921 – 1932 рр.). – К.: Рідний край, 1999. – 91 с.
- ¹⁵ Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства УССР. – К.: Наукова думка, 1989. – 188с.
- ¹⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – с. 320-321.
- ¹⁷ Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – с. 71-73.
- ¹⁸ Земельный кодекс УССР. – Харьков: Наркомзем, 1923. – 31 с.
- ¹⁹ Земельный кодекс УССР. Текст и практический постановочный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1929. – 536 с.
- ²⁰ Там само. – с. 133-153.
- ²¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). Т. I. – М., 1967. – с. 562-563.

²² Там само. – с. 602.

²³ Там само. – с. 693.

²⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. Т. II. – с. 72.

²⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 годы. Т. I. – М., 1957. – с. 533.

²⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – с. 125.

²⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 годы. Т. I. – М., 1957. – с. 531.

²⁸ Там само. – с. 337.

²⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). Т. I. – М., 1967. – с. 269.

³⁰ Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – с. 53.

³¹ Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 137.

³² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. I. – М., 1967. – с. 531.

³³ Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 138.

³⁴ Азизян А. и Великевич Д. Арендные отношения в советской деревне. – М., 1928. – с. 47.

³⁵ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) – К., 2000. – с. 42.

³⁶ Земельный кодекс УССР. – Харьков, 1922. – с. 6.

³⁷ Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 141.

³⁸ Там само. – с. 145.

³⁹ Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – с. 72.

⁴⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – с. 156.

⁴¹ Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – с. 71.

⁴² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – с. 155.

Резюме

Балабай Я. В. Законодательная основа крестьянской аренды земли в УССР в период нэпа.

Статья посвящена анализу основ крестьянской аренды земли в УССР в период нэпа по основным источникам законодательной группы. В частности, уделяется внимание причинам аренды земли, длительности арендного срока,

формам арендній плати, характеру аренды, условиям арендных договоров, правам и обязанностям сторон, заключивших арендный договор. Также акцент сделан на эволюции взглядов и отношения советской власти к крестьянской аренде земли в СССР в период нэпа на основании источников законодательной группы начиная от резолюции XI съезда РКП (б) от 2 апреля 1922 г. и оканчивая постановлением ВУЦИК и СНК от 6 апреля 1930 г. «О запрете аренды земли и применения наемного труда в индивидуальных хозяйствах в районах сплошной коллективизации».

Бутенко В. І., Філіппов К. В.

**ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
В КОНТЕКСТІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКОМУ
СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕПУ (20-І РОКИ ХХ СТ.)**

М. І. Туган-Барановський був не лише відомим політичним діячем доби Центральної Ради, першим міністром фінансів першого уряду УНР в далекому 1918 р., але і одним із фундаментальних основоположників сучасної світової економічної теорії, світового виміру економістом, фінансистом, філософом, істориком, соціологом.

М. І. Туган-Барановський – вихованець Харківського університету, на Харківщині, в 1856 р., він і народився. По закінченні фізико-математичного факультету в 1888 р. отримав звання кандидата природничих наук, а глибокий інтерес до суспільних наук спонукав його водночас закінчити екстерном і юридичний факультет. Під впливом усієї сукупності дитячого, юнацького і студентського виховання «почував себе українським патріотом»¹. Повернувшись після Лютневої революції з Росії, де він став професором, в Україну, обіймав посаду міністра фінансів в уряді Центральної Ради, став академіком; в останні роки свого життя (1918, 1919) був професором Київського університету і деканом його юридичного факультету.

М. І. Туган-Барановський був і залишається видатним теоретиком кооперації. Вивчення проблем кооперації можна віднести до найбільш плідних напрямків його наукової діяльності, що принесло йому вже прижиттєве визнання. Належне йому, як теоретику кооперації, свого часу віддали лідери українського кооперативного руху початку ХХ ст. К. Мацієвич², М. В. Левицький³, П. Пожарський⁴, російський теоретик